

MÖVZU: 9 AZƏRBAYCANDA ENERJİ EHTİYATLARI

PLAN:

- 1.Xəzərin enerji ehtiyatları və onun iqtisadi əhəmiyyəti.**
- 2.Ölkənin neft və təbii qaz potensialı.**
- 3.Azərbaycan iqtisadiyyatında enerji sahəsində bağlanan müqavilələr və onun əhəmiyyəti.**
- 4.Neft və təbii qaz istehsalı və ehyiatları.**
- 5.Neft və təbii qaz sektoruna qoyulan xarici sərmayələr.**

Qədim və Orta əsrlərdən Azərbaycan ərazilərindən neft çıxarılırdı. Çıxarılan neft İran, Orta Asiya və Şimali Qafqaz bölgələrinə daşınırdı. 1847-1848-ci illərdə ilk dəfə Bibiheybət və sonra Balaxanı yataqlarında mexaniki üsulla qazılmış quyulardan sənaye əhəmiyyətli neft hasil olunurdu. Həmin ildən də Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı başlanmışdır. 1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu (qurğusu) tikildi. Bundan sonra, 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikdirdi və dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə edildi.

XIX əsrin sonunda neft sənayesində fəaliyyət göstərən 167 sahibkarın 49-u (24,8%) azərbaycanlı olmuşdur. Həmin dövrdə neft sənayesinin inkişafında milli "neft milyonçuları"nın (Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski, Murtuz Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Seyid Mirbabayev və b.) böyük fəaliyyətləri olmuşdur.

1874-cü ildə Bakıda ilk səhmdar neft şirkəti - "Bakı neft cəmiyyəti" yaradılır. 1873-cü ildə milliyətçə isveç olan Robert Nobel Bakıya gəlmişdir. O, neft sahəsində iqtisadi yüksəlişin şahidi olur. Bundan

sonra, 1876-cı ildə Nobel qardaşları Bakıda neft hasilatı və emalı üzrə neft şirkəti yaradırlar. O vaxtlar Azərbaycanda bir sıra neft mədənləri, neft emalı zavodları, ilk dəfə Xəzər dənizində quraşdırılmış neftdaşıyan tanker, barjlar, dəmir yolları, mehmanxanalar və s. Nobel qardaşlarına məxsus idi.

1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodunu birləşdirən 12 km uzunluğunda Rusiyada ilk neft kəməri inşa edilmişir. 1883-cü ildə Bakı-Batumi dəmir yolu tikilib istifadəyə verilir ki, bu da neft və neft məhsullarının Avropa ölkələrinə ixrac edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1883-cü ildən Rotşild Bakıda maliyyə-kredit əməliyyatlarına başlayır və neftin satışı ilə məşğul olmağa başlayır. 1886-cı ildə Rotşildin Xəzər-Qara dəniz neft şirkəti yaradılmışdır. 1890-cı ildə Rotşildin bankı Bakı neftinin ixracının 42%-nə nəzarət edirdi. 1899-cu ildə Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmışdır. Dünya neft hasilatının yarısı Azərbaycanın payına düşürdü. 1901-ci ildə Azərbaycanda 11 mln. ton neft hasil edilmişdir ki, bu da dünya neft hasilatının 50%-dən çoxunu təşkil edirdi.

1880-ci ildə məşhur kimyaçı-alim D.İ.Mendeleyev Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasını təmin etmək üçün Bakı-Batumi neft kəmərinin çəkilməsini təklif etmişdir. Bu kəmərin uzunluğu 833 km, d.-200 mm olmuşdur. Onun tikintisinə 1897-ci ildə başlanmış və 1907-cı ildə başa çatmışdır. Neft sənayesinin milliləşdirilməsi ərəfəsində Azərbaycanda 270 neft istehsal edən müəssisə, neft quyuların qazılması ilə məşğul olan 49 orta və kiçik firmalar, neftin emalı ilə məşğul olan 25 firma, 100-dən artıq mexaniki sexlər, təmir emalatxanaları və s. fəaliyyət göstərirdilər. Beləliklə, neft hasilatı 1941-ci ildə 23,6 mln. tona çatdırılır

ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin neft hasilatının 76%-ni təşkil edirdi. 1941-1945-ci illərdə müharibə dövründə neft avadanlıqlarının və neftçi mütəxəssislərin SSRİ-nin şərq rayonlarına (Tatarıstan, Türkmənistan, Başqırdıstan və s.) köçürülməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda neft hasilatı azalmışdır. Neft hasilatı 11,1 mln. olmuşdur.

7 noyabr 1949-cu ildə "Neft Daşları"nda 942 m dərinlikli 1№-li quyu (Qala lay dəstəsindən) gündə 100 ton hasilatla istismara daxil oldu və dənizdə neftçıxarmanın əsasını qoyuldu. Dünya təcrübəsində ilk dəfə açıq dənizdə estakada dirəkləri üzərində dəniz mədəni tikilmişdir. 1970-ci ildə "Xəzərdənizneft" İstehsalat Birliyi (İB) yaradılmışdır. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Xəzərdə Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitində iş aparmaq təcrübəsini müşahidə etmişdilər. Buna görə də, Xəzərin bütün sektorlarında (həmin ildən Xəzər sektorlara bölündü) geoloji-kəşfiyyat, qazma, işlənmə, istismar və digər işlərin aparılmasını Azərbaycan neftçilərinə həvalə etmişdir. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu (Günəşli, Çıraq, Azəri və b.). 1978-1989-cu illər arasında dünyada analoqu olmayan 450 milyon dollarlıq Dərin Dəniz Özülləri zavodu tikilərək istifadəyə verilmişdir. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Gülüstan" sarayında Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanmış neft sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixinin yeni səhifəsini açmışdır. Sonradan haqlı olaraq "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan bu saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft sənayesi tarixinə dərin bir iz qoydu. Azəri-Çıraq-Günəşli (dərin sulu

hissəsi) yataqlarının işlənməsi üzrə "Məhsulun Pay Bölgüsü" sazişi dünyanın 8 ölkəsinin 13 məşhur neft şirkəti ilə imzalanmışdır.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" (AGÇ) yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında "məhsulun pay bölgüsü" tipli müqavilə imzalanmışdır. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin müqaviləsi" adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. "Əsrin müqaviləsi"ndə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir.

Ölkə inkişafının orta və uzun müddətli perspektivləri birbaşa neft sektorunun güclənməsindən asılıdır. Neft satışından əldə edilən gəlirlər bəzi sosial və iqtisadi problemlərin həllində açar rolunu oynayır.

Azərbaycan enerji ehtiyatlarının kəşf və inkişafı baxımından imzaladığı müqavilələrlə, tarixi bir fürsəti həm siyasi, həm də iqtisadi müstəqillik cəhətdən əla imkanına sahib olmuşdur. İmzalanan neft müqavilələri ölkəyə xarici kapital girişini sürətləndirərkən, buna paralel olaraq da xarici yardımlar və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının verdiyi kreditlər artırmışdır.

NEFT VƏ TƏBİİ QAZ POTENSİALI

Xəzər regionu (Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Rusiya və İran) 10 milyard barel təsdiqlənmiş neft ehtiyatına sahibdir. Təxmini neft ehtiyatlarının həcmi 233 milyard bareldir. Xəzər regionunun

təsdiqlənən təbii qaz ehtiyatları isə, təxmini olaraq 170 Tcf (trilyon cubic feet) dir. Özbəkistan da daxil olmaqla regionun təxmini təbii qaz ehtiyatları 293 Tcf-dir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki; Xəzər regionunun hidrokarbon ehtiyatları ilə, bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın neft və təbii qaz potensialı ilə əlaqədar olaraq da çox fərqli qiymətləndirmələr edilir.

Azərbaycan Enerji Nazirliyinin məlumatına əsasən, Azərbaycanın imzaladığı müqavilələri əhatə edən regionlarında 6-8 milyard barel (1 milyard ton) neft ehtiyatı vardır. Sadəcə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının neft ehtiyatı 730 milyon tondur. Yuxarıda verilən məlumat əsasında Azərbaycanın dünya neft ehtiyatlarının 0.7%-nə sahib olduğunu deyə bilərik. Azərbaycanın fəaliyyətdə olan yataqlarında 200 milyard m³ təbii qaz ehtiyatı vardır. Dünyanın mühüm kondensat yatağı olan Şahdəniz yatağının kəşfi ilə birlikdə, aparılan 2 fərqli hesablamaya görə yatağın təbii qaz ehtiyatının 1 trilyon m³ olduğu təsbit edilmişdir. Azərbaycanın təsdiqlənən ümumi təbii qaz ehtiyatları isə 1,37 trilyon m³-dir. Təsdiqlənən təbii qaz ehtiyatlarına görə Azərbaycan dünyanın 0,8%-nə bərabər olan təbii qaz ehtiyatına sahibdir. Aparılan hesablamalara görə, risk amili də diqqətə alınaraq, Azərbaycanda geoloji qaz ehtiyatlarının ümumi həcmi 8-10,7 trilyon m³-dir. Bu ehtiyatlarla Azərbaycan gələcəkdə neftlə bərabər qaz da ixrac edən ölkələr arasında ola bilər.

"Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG)" və "Şahdəniz" yataqlarının tam olaraq istifadəsindən sonra Azərbaycan gələcək 5 ildə neft və təbii qaz hasilatında güclü inkişafa nail olacaq. "AÇG" üzrə 3-cü mərhələnin başlaması ilə 2010-cu ildə bu yataqdan günlük hasilat həcmi 140 min

bareldən 1 milyon barelə yüksələcəkdir. Bu hasilatla Azərbaycan təbii qaz ixrac edən ölkələrdən biri olacaq və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru xətti vasitəsiylə Türkiyə bazarı "mavi enerji" təbii qaz ilə təmin ediləcək.

2013-cü ildə Azərbaycanda günlük 877 min barel neft istehsal olunub ki, bu da həmin il dünyada günlük neft istehsalının 1,1%-ni təşkil etmişdir. Həmin il Azərbaycanda günlük neft istehlakı isə 101 min barel olmuşdur ki, bu da dünyada günlük neft istehlakının 0,1%-ni təşkil edir.

Aparılan bəzi hesablamalara görə, Azərbaycanın neft ehtiyatları, 60-67 il ərzində tükənəcək. Rus mütəxəssislərinə görə isə, bu müddət 25-35 ildir.

2.NEFT VƏ TƏBİİ QAZ MÜQAVİLƏLƏRİ

Orta Asiya və Qafqazda xam neftin mövcud olduğunun bilinməsi XIII əsrə qədər uzanır.

XIX əsrin sonunda inkişaf etmiş dünya ölkələri və neft şirkətləri arasında böyük bir rəqabət başlanmışdır. Neft bazarındakı nüfuzunu itirməkdən qorxan Rusiya, 1895-ci ildə Amerikan Standart Oil, The Rotchilds və Nobels şirkətləri arasında bir müqaviləni boykot etmişdir. Regiondakı rəqabət, etnik münasibətlər, bürokratiya və nisbətən az inkişaf etmiş hüquqi və ticari icralar da özünü büruzə verirdi.

XIX əsrdə texnologiyanın inkişafı neft ehtiyatlarının yüksək səviyyədə istifadəsinə şərait yaratdı. Bununla da, regionun nəzarəti üçün verilən mübarizələr də artdı. Regiondan çıxan xam neft XX əsrdə hər iki dünya müharibəsində də mühüm rol oynadı. Qafqazın neft sahələrinin mühafizəsi müttəfiqlərin ən əsas işi olmuşdur.

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində, Qafqaz nefti Hitlerin kəşfiyyatçılarının ən əsas hədəfi idi. 1939-cu il Alman Rus paktından sonra, Qafqazdan çıxardılan neft Almaniya neft idxalının 1/3-ni təşkil edirdi. 1942-ci ildə Almaniya regionun təbii sərvətləri üzərindəki hakimiyyəti ələ keçirtmək üçün mütəmadi olaraq hücumlar təşkil etdi.

Azərbaycanın Xəzər dənizindəki neft hasilatı və inkişafı Günəşli, Çıraq, Azəri və Kəpəz olmaqla 4 sahədə birləşirdi. Ancaq, sadə texnologiyanın istifadəsi səbəbi ilə həm hasilatda, həm də hasil edilə biləcək ehtiyatlarda azalma problemləri ilə üz-üzə qalırdı. 1980-ci ildə neft hasilatı 14.7 milyon ton olmuşdur. Bu rəqəm getdikcə azalaraq 1990 cı-ildə 12.5 milyon ton, 1995 ci-ildə 9.2 milyon tona və 1996-cı ildə isə 9.1 milyon tona düşmüşdür. Neft hasilatındakı bu azalma, köhnə texnologiyaların istifadəsi və neftçixartma avadanlıqlarının təmirindəki nöqsanlar səbəbi ilə məhsuldarlığın azalmasından qaynaqlanmışdır. Azərbaycanın sahib olduğu zəngin neft yataqlarının istifadəsi üçün 1992-ci ilin sentyabrında Azərineft və Azneftkimya birləşdirilərək Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (The State Oil Company if the Azerbaijan Republic-SOCAR) yaradıldı. Azərbaycanın sahib olduğu iqtisadi gücü və texnologiyası mövcud ehtiyatların istifadəsi və inkişafı üçün kifayət etmirdi. Bu problemlər Azərbaycanı böyük neft şirkətləri ilə müttəfiqliyini zəruri edir.

Ölkədə həm quruda, həm də dənizdə neft çıxarılır. Quruda çıxarılan neft daha çox Abşeron yarımadasında çıxarılır. Azərbaycanın neft müqavilələri əsasən dəniz yataqları üzərində cəmləşmişdir. Əsas məqsəd böyük neft şirkətləri ilə imzalanan müqavilələrlə neft ehtiyatlarını ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək idi. Ona görə də, bu istiqamətində, qurudakı

yataqlar da daxil olmaqla 20 sentyabr 1994-cü ildən etibarən Azərbaycanda dünyanın 19 ölkəsindən 33 şirkətin iştirakı ilə 23 beynəlxalq neft müqaviləsi imzalanmışdır. Hasilatın Bölgüsü Müqavilələri 25-30 illik dövrü əhatə edir. Sərmayənin ümumi həcmi 60 milyard dollardan çox olduğu müəyyənləşdirilir.

Neft layihələrinin həyata keçirilməsində 72-si yerli olmaqla 400 şirkət iştirak edir. Burada olan şirkətlərin fəaliyyətləri inşaatdan ekoloji xidmətlərə qədər uzanır. Yerli və xarici şirkətlər arasında müttəfiqlik, müasir texnologiyaların, materialların, idarə etmə texnikalarının istifadəsinə imkan yaradır. Beləliklə də, bu layihələr mərkəzi idarə etmə tipindən bazar iqtisadiyyatına keçiddə böyük rol oynayır. Azərbaycanda neft sektorunda 75 min nəfər işçi var. Neft sektorunda işləyənlər digər sahələrə nisbətən daha çox əmək haqqı alırlar.

Qeyd edək ki, enerji ehtiyatlarının istehsalı ilə əlaqədar imzalanan müqavilələrdən, ölkənin neft ehtiyatları baxımından əhəmiyyətli olan "Əsrin müqaviləsi: Azəri-Çıraq-Günəşli Yataqları Müqaviləsi"nə və təbii qaz ehtiyatları baxımından xüsusi yer tutan "Şahdəniz" yatağı mühüm rol oynayır.

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" (AGÇ) yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında "məhsulun pay bölgüsü" tipli müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin müqaviləsi" adını almış və təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. Bu müqavilədə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük

Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKOyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir.

Hazırda layihə üzrə iştirakçıların payı aşağıdakı kimidir: – Azərbaycan (Ey Si Ci) Limited - 11,6461% – BP Eksploreysn (Caspian Si) Limited - 35,7828% – Statoyl Abşeron a.s. - 8,5633% – İNPEKS Sausvest Kaspian Si,Ltd - 10,9644% – Türkiyə Petrolleri A.O. - 6,75% – Ekson Azərbaycan Limited - Ekson Mobil - 8,0006% – İTOÇU Oyl Eksploreysn (Azərbaycan) Limited - 4,2986% – Chevron TEksa co - 11,2729% – Amerada Hess - 2,7213%

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə o dövrdə ilk dəfə olaraq Qərb sərmayəsi Xəzərin enerji ehtiyatlarının çıxarılması məqsədilə regiona gəlmişdir. Sazişin işləmə müddəti 30 ildir. Saziş üzrə işləri yerinə yetirmək üçün 12 fevral 1995-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradılmışdır.

1995-ci ilin oktyabrında ilkin neft layihəsinə sanksiya verilmişdir. Müqavilə çərçivəsində bu günə qədər 29 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur. Müqavilə üzrə ilk mənfəət nefti 1999-cu ildə əldə edilmişdir. AÇG yataqlarında hazırda günlük dünya neft istehsalının 1%-i həyata keçirilir. 1997-ci ilin noyabr ayında hasilata başlandığı vaxtdan 2014-cü ilin birinci yarısının sonunadək AÇG yatağından 338 milyon ton (2,5 milyard barel) neft hasil edilmişdir. 2014-cü il 20 Avqust tarixinə qədər Ceyhan terminalından AÇG nefti yüklənmiş 2 624 tanker yola salınmışdır. 2004-cü ildən 2014-cü ilin birinci yarısının sonunadək Azərbaycana 24.6 milyard kubmetrdən artıq səmt qazı ötürülmüşdür.

Müqavilə üzrə əsasən:

– 1994, 20 sentyabr: 20 sentyabr - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti və xarici neft şirkətlərindən ibarət konsorsium Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft Hasilatının Pay Bölgüsü haqqında Saziş imzaladılar.

– 1994, 12 dekabr: Azərbaycan Parlamenti Hasilatının Pay Bölgüsü haqqında Sazişi (HPBS) ratifikasiya edir və onu həyata keçirmək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti təsis olundu.

– 1998, 10 dekabr: İlk ABƏŞ neftinin birinci barelləri Qərb Marşrutunun boru kəməri sisteminə vuruldu.

– 1998, 12 yanvar: İlk ABƏŞ neftinin birinci barelləri Şimal Marşrutu boru kəməri sisteminə vuruldu.

– 1998, 24 mart: Səhmdarlar birinci neft tankerini Novorossiyskdən (Rusiya) yola saldı.

– 1999, 17 aprel: Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna prezidentləri Qərb İxrac Boru Kəməri Marşrutunu və Qara dənizin Gürcüstan sahilindəki Supsa Terminalını təntənə ilə açdılar.

– 1999, 8 aprel: Səhmdarlar birinci neft tankerini Supsadan (Gürcüstan) yola saldılar.

– 2006, 4 iyun: BTC boru kəməri Ceyhan terminalından ilk nefti yola saldı.

– 2010, 13 sentyabr: Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri vasitəsilə dünya bazarlarına xam neftin bir milyardıncı bareli nəql edildi.

– 2012, 18 may: Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında 2 milyardıncı barel hasilat qeyd olundu.

– 2014, 22 aprel: Ceyhan terminalında Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri ilə nəql edilmiş neftin yükləndiyi 2500-cü tanker yola salındı.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən "Şahdəniz" perspektiv sahəsinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair Saziş 4 iyun 1996-cı ildə imzalanmış, həmin ilin oktyabr ayının 17-də qüvvəyə minmişdir. Burada olan saziş iştirakçılarının pay bölgüsü aşağıdakı kimidir:

- Statoyl (Norveç) – 26%
- BP (Böyük Britaniya) – 25%
- ARDNŞ – 10%
- LUKAcip (Rusiya-İtaliya) – 10%
- NİKO (İran) – 10%
- Total (Fransa) - 10%
- TPAO (Türkiyə) – 9%

"Şahdəniz" perspektiv strukturu Xəzər dənizində, Bakıdan cənub-şərqə 55 km məsafədə, dənizin dərinliyinin 50 m-dən 500 m-ə qədər olan hissəsində yerləşir. Sazişə görə işlənmə müddəti 30 ildir, bu müddət daha 5 il artırıla bilər. Bu işləri həyata keçirmək üçün BP Eksploreyşn ("Şahdəniz") Ltd. şirkəti yaradılmışdır.

Şahdəniz (ŞD) yatağı 1999-cu ildə kəşf edilmişdir. Kollektorda 40 trilyon kub fut – 1 trilyon kub metr qaz ehtiyatı ilə bu yataq dünyanın ən böyük qaz-kondensat yataqlarından biridir. Şahdəniz Mərhələ 1 üzrə əməliyyatlara 2006-cı ildə başlanılıb. Mərhələ 1 üzrə maksimum hasilat ildə 9 milyard kub metr qaz (mlrd.km/il) və gündə 50000 barel kondensat təşkil edir.

BP şirkəti və Şahdəniz tərəfdaşları bu vaxtadək Şahdəniz Mərhələ 1 layihəsinə 9 milyard ABŞ dolları dəyərində investisiya yatırıb. Bu yataqda hasilat başlanandan 2014-cü ilin üçüncü rübünün sonunadək yataqdan 55,2 milyard kubmetr (təqribən 1950 milyard standart kubfut) qaz və 14,2 milyon ton (təqribən 113,3 milyon barel) kondensat hasil edilib. Şahdəniz Mərhələ 2 və ya Yatağın Tammiqyaslı İşlənməsi (YTI) layihəsi ŞD Mərhələ 1 layihəsindən hasil olunan illik 9 milyard kub metr qazdan əlavə 16 milyard kub metr qaz hasil edəcək nəhəng bir layihədir. Qazın hasil edilməsi və onun Gürcüstan-Türkiyə sərhədinə çatdırılması üçün təxminən 28 milyard ABŞ dolları dəyərində kapital qoyuluşuna ehtiyac vardır. Bundan sonra əlavə kəmərlər sistemləri Cənub Qaz dəhlizi marşrutu üzrə 6 milyard kub metr qazı Türkiyəyə, əlavə 10 milyard kub metr qazı isə Avropadakı bazarlara çatdırılması nəzərdə tutulub. Şah Dəniz qazı 2500 metr hündürlüyə qalxaraq və dəniz dibində 800 metr dərinliyinə enərək 3500 kilometr məsafə boyunca nəql ediləcək.

İlk qaz Gürcüstan və Türkiyəyə satılmaqla 2018-ci ilin sonlarına nəzərdə tutulur, Avropaya isə qazın bundan təxminən bir il sonra çatdırılacağı planlaşdırılır.

“NEFT KƏMƏRİ “BAKİ-NOVOROSSIYSK” NEFT KƏMƏRİ Şimal istiqamətində çəkilən Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin uzunluğu 1330 kilometrdir. Boru kəmərinin diametri 530 mm-dir. ARDNŞ kəmərin 231 km uzunluğunda olan Azərbaycan ərazisi ilə keçən hissəsinin operatorudur. Kəmərin Rusiyadan keçən hissəsinin operatoru Transneftdir. Borunun neftlə doldurulmasına 1996-cı ilin oktyabrında başlanılmışdır. Kəmərin maksimum ötürmə qabiliyyəti gündə 105 min barel, ildə isə 5 milyon tondur. Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin 3

nasos stansiyası (Səngəçal, Sumqayıt və Siyəzən) var. Kəmərin ölçmə stansiyası Şirvanovkada yerləşir.

“BAKI-SUPSA” NEFT KƏMƏRİ

Bakı-Supsa Qərb İxrac Boru Kəməri Xəzərin Azərbaycan sektorunda hasil edilən neftin Gürcüstandan keçməklə dünya bazarlarına nəqlini həyata keçirir. Xam neft Gürcüstanın Supsa terminalında tankerlərə yüklənərək Bosfor boğazından keçməklə Avropa bazarlarına yola salınır. Uzunluğu 833 kilometr olan QİBK Səngəçal terminalından başlayaraq Gürcüstan sahilindəki Supsa terminalına qədər uzanır. Diametri 530 mm olan kəmərlər 1997-1998-ci illər ərzində tikilmişdir. Supsada ilk dəfə neft 1999-cu il aprelin 8-də gəmilərə yüklənmişdir.

“BAKI-SUPSA” NEFT KƏMƏRİ

Kəmərin obyektlərinə 3-ü Azərbaycanda, 3-ü Gürcüstanda olmaqla 6 nasos stansiyası, 2 təzyiqazaltma stansiyası (hər ikisi Gürcüstandadır), 1 ərzinburaxma stansiyası (Azərbaycanda) aiddir. Kəmərlər Supsada 4 rezervuara var. Bu rezervuarların ümumi həcmi 1 milyon bareldir. Kəmərin gəmiyükləmə qabiliyyəti 600 000 bareldən 1 milyon barel qədərdir.

"Əsrin Müqaviləsi"nin Azərbaycan Respublikası üçün rolu, sahələrin istifadəsi üçün lazımi investisiyaların 90%-nin Konsersiyum tərəfindən yerinə yetirilməsidir. Lakin, Azərbaycan neft və təbii qaz sahələrinin istifadəsi üzərində idarə və nəzarət hüququnu özündə saxlayır.

Beləliklə, "Əsrin müqaviləsi" ilə Azərbaycan, dünya iqtisadiyyatına aktiv bir şəkildə inteqrasiya olunmaq yolunda ilk addım atmış oldu.

NEFT VƏ TƏBİİ QAZ İSTEHSALI

Xəzər dənizində ən çox təcrübəyə sahib olan Azərbaycanda son 100 ildə 1.4 milyard ton neftin, 445 milyard m³ təbii qazın çıxarıldığı hesablanmışdır. İstehsalə başlandığı tarixdən 2005-ci ilə qədər Azərbaycanda ən yüksək neft istehsalı isə 1941-ci ildə 23.4 milyon tonla həyata keçirilmişdir.

Keçid dövrünə start verilməsi ilə birlikdə neft istehsalı azalan Azərbaycanda, imzalanan müqavilələr nəticəsində neft istehsalında dönüş oldu, fəaliyyətlərdən sonra neft istehsalı yenidən artmağa başladı. 1997-ci ilin noyabr ayında Çıraq yatağının ilk quyusundan neft çıxarılmasının başlanması ilə 1997-ci ilə qədər azalma göstərən neft istehsalı, 1998-ci ildən etibarən artmağa başlamışdır. Təbii qaz istehsalında isə, 1999-cu il istisna olmaqla, geriləmə olmuşdur.

Ümumi neft istehsalının Xəzər dənizindən əldə edilən hissəsi 1995-ci ildə 82.3% olduğu halda, 1999-cu ildə 89%-ə, 2000-2004-cü illər arasında isə 89%-ə qədər yüksəlmişdir. Beləliklə, neft istehsalının Xəzər dənizindən əldə edilən hissəsi get-gedə artmağa başlamışdır.

2002-ci ilin neft istehsalını 1990-cı illə müqayisə etdikdə, 2.5 milyon ton daha çox olduğunu müşahidə edirik. Bu göstərici Azərbaycanda 1979-cu ildə istehsal edilən neft miqdarı səviyyəsinə bərabərdir. Beləcə 1960-cı illərin sonlarından etibarən ildən-ilə davam edən neft istehsalındakı qeyri-stabillik sona çataraq, yenidən yüksəlməyə başlamışdır. Neft istehsalı 2003-cü ildə 15.3%, 2004-cü ildə isə əvvəlki illə müqayisədə 1.3% artımla 15.5 milyon ton olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (AİOC) tərəfindən illik xam neft istehsalının, 2010-ci ildə 45 milyon tona, 2011-cu ildə 50 milyon tona çıxacağı hesablanmışdır.

Respublikamızda təbii qaz hasilatına 1902-ci ildə başlanılmışdır. Hasilata başlandığı tarixdən etibarən ölkədə ən çox təbii qaz hasilatı 1981-ci ildə 17 milyard m³ olmuşdur. 1980-ci illərdə təbii qaz hasilatı illik olaraq 14 milyard m³-ə qədər qalxmışdır. Ancaq, 1990-ci ildən etibarən hasilatın əhəmiyyətli dərəcədə azalması nəticəsində hasilat keçən əsrin 60-ci illərindəki istehsal həcminə düşmüşdür.

Həmçinin, Azərbaycanda iki böyük boru xətti vardır. Bunlar Bakı və Novo-Bakı xəttləridir. Bakı boru xəttinin günlük həcmi 230 min barel, Novo-Bakı xəttinin isə 200 min bareldir. Çox aşağı istehsal və köhnə texnologiya ilə işləyən hər iki xəttin də yenidən bərpa və təmiri üçün təxminən 700 milyon dollar lazımdır. ABŞ Ticarət İnkişaf Agentliyi Bakı xətti və Sumqayıt Neft-Kimya zavodlarının müasirləşdirilməsinin fizibilitə etüdləri üçün növbə ilə 500 min dollar və 400 min dollar maliyə dəstəyi vermişdir. Qeyd edək ki, təbii qaz hasilatının təxminən 96%-i Xəzər dənizindən əldə edilir.

1995-2001-ci illərdə təbii qaz istehsal həcmi 16,3% azalmışdır. 2002-ci ildə isə təbii qaz istehsalı 7,4% nisbətində azalma göstərərək 5,150 milyard m³ olmuşdur. 2003-2004-cü illərdə də azalmağa davam edən təbii qaz hasilatının əvvəlki illə müqayisədə 3,1% azalaraq, 2004-cü ildə təqribən 5 milyard m³ olmuşdur.

Təbii qaz istehsalının azalmasının başlıca səbəbləri arasında, texniki təchizatın köhnəliyi və lazımı qədər olmaması ilə yanaşı az sayda yeni qaz quyularında istehsala başlanmasıdır. İstehsalın azalması daha çox dənizdəki quyularda müşahidə edilir. Lazımı texnikanın çatışmaması səbəbindən, qazın daxili tələbatı ödəyə bilmədiyi bir dövrdə, neft ilə birlikdə çıxan xeyli miqdarda təbii qaz yandırılmaqdadır. Digər tərəfdən

qazın nəqlində də ciddi itkilər baş verdiyi müşahidə olunurdu. Beləliklə, təbii qaz 5-6 milyard m³-ə qədər azalmışdır.

Azərbaycan əvvəllər Ermənistan və Gürcüstana qaz ixrac etdiyi halda, 1990-cı ildən etibarən özü Türkmənistan və İrandan qaz idxal etməyə başlamışdır. Təbii qazın idxalı 1995-ci ildə dayandırılmışdır. 2000-ci ildə isə Rusiyadan qaz idxal etmək üçün müqavilə imzalanmış və 2000-ci ilin noyabrında sınaq üçün təbii qazın verilməsinə başlanılmışdır.

Azərbaycanla Rusiya arasında ticarət həcmində təbii qaz satışı mühüm rol oynamır. Azərbaycan 2005-cü ildə Rusiyadan 5.5 milyard m³ qaz idxal etmişdir. İdxal edilən qazın əvzinə 256 milyon 412 min dollar ödənilmişdir. 2005-ci ildə də Rusiyadan alınması planlaşdırılan eyni miqdarda qaz üçün ödənilmiş qiymət 330 milyon dollar olmuşdur. 2006-cı ildən Azərbaycan xaricdən qaz idxalını dayandırmış və özü qaz ixracatçısına çevrilmişdir. Xüsusilə Türkiyə, Gürcüstan və Rusiya Azərbaycan qazının müştəriləri olmuşdur.

Azərbaycanda 2010-2020-ci illər arasında ölkədəki təbii qaz istehsalının illik həcmnin 60 milyard m³-ə çatdırılması proqnozlaşdırılır ki, onun da 15-20 milyard m³ ölkə daxili tələbatı ödəməlidir. Yerdə qalan təbii qazın ixracı üçün başda Nabucco layihəsi olmaqla bir sıra alternativ layihə mövcuddur.

NEFT VƏ TƏBİİ QAZ SEKTORUNA QOYULAN XARİCİ SƏRMAYƏLƏR

Azərbaycanda enerji ehtiyatları və buna görə də ölkəyə daxil olan xarici sərmayə, 1990-cı illərin ortalarından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatının yaxşılaşmasında əhəmiyyətli bir rola sahibdir.

1994-2000-ci illər arasında neft sənayesinə 3,34 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur. 2001-ci ildən etibarən isə neft sektoruna qoyulan xarici sərmayədə mühüm artım olmuşdur. Nəticədə, 2009-cu ilin sonunda neft sektoruna qoyulan sərmayənin 30 milyard dollar olmuşdur. Enerji ehtiyatlarının istehsalı ilə bağlı imzalanan 23 müqavilə ilə qərarlaşdırılan sərmayənin ümumi həcmi isə təqribən 60 milyard dollardır.

NEFT İXRACının MİQDARI VƏ GƏLİRLƏRİ

Azərbaycanda ixrac məhsulları içərisində əsas yeri neft və neft məhsulları tutur. İxracın 85-90% -i neft və neft məhsullarının payına düşür. 2005-ci ilin axırlarında BTC-nin fəaliyyətə başlaması ilə ixrac içərisində neftin miqdarı daha da artmışdır.

2004-cü ilə qədər Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru xəttləri ilə neft ixrac edən Azərbaycanın ixrac həcmi BTC xəttinin 2005-ci ilin oktyabr ayında fəaliyyətə başlamasından sonra ilk əvvəl 25 milyon ton, 2007-ci ildən etibarən isə 45-50 milyon ton olmuşdur.

Təbii qazı idxal edən Azərbaycan 1995-ci ildə 579, 2000-ci ildə 274, 2001-ci ildə 3337, 2002-ci ildə 3935.3 milyon m³ (216 milyon dollar), 2004-cü ildə isə 5.5 milyard m³ təbii qaz idxal etmişdir. 2005-ci ildə eyni miqdarda təbii qaz idxalı planlanmışdır. Şahdəniz yatağının 2006-cı ildə istehsala başlaması ilə birlikdə təbii qaz ixracına da başlanılmışdır.

İxrac məhsullarının əsasən neft və neft məhsulları olduğu üçün Azərbaycan iqtisadiyyatı neft qiymətlərindən asılı hala gəlmişdir. 1997-ci ildə neft ilə bağlı vasitəli vergilər ümumi vergilərin 57%-ini təşkil etmişdir. Neft ilə bağlı vergilər büdcə gəlirlərinin əsas artan hissəsini təşkil edərək, 1996-1997-ci illərdə təxminən ümumi gəlirin 50%-ni

təşkil etmişdir. 1997-1998-ci illərdə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi isə, dövlət gəlirlərinə və ümumi iqtisadi gücə mənfi təsir göstərmişdir.

Neft qiymətlərinin aşağı düşməsi səbəbindən 1998-ci ildə xeyli gəlir itkisinə səbəb olmuşdur. İxrac və vergi gəlirlərində neftdən alınan vergilərin azalması büdcə kəsirini artırmışdır. 1999-cu ildə isə, ilin ortalarında neftin qiymətinin artması və yeni yataqların istehsala başlaması nəticəsində gəlirlərdə yenidən artım olmuşdur. Beləliklə, 1999-cu ilin ikinci yarısından neftin qiymətinin artması ilə neft istehsalında da yüksəliş olmuşdur. Bu da neft gəlirlərinə və dövlət büdcəsinə müsbət təsir göstərmişdir.

2000-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin artması ilə, ölkədən ixrac edilən xam neftin hər tonunun qiyməti 1999-cu ilə nəzərən 90 dollar artmışdır. İxrac edilən xam neftin həcmi isə 850 min ton olmuşdur. 2000-ci ildə 1097.4 milyon dollarlıq xam neft ixrac olunmuşdur ki, bu da 1999-cu ilə nisbətən 6061.1 milyon dollar daha çoxdur. Nəticə etibarilə 2000-ci ildə neft qiymətlərindəki artım büdcə gəlirlərinə müsbət təsir etmişdir. Çünki neft ilə bağlı gəlirlər büdcə gəlirlərinin yarından çoxunu təşkil edir.

2002-ci ildə Azərbaycanın neft və neft məhsullarının ixracı 1.927.4 milyon dollar olmuşdur. Xam neft ixracı 8.793.6 milyon ton (1.159.5 milyon dollar) olmuşdur. Bunun müqabilində mineral yanacaq, neft və neft məhsulları idxalı 292,6 milyon dollar (ümumi idxalın %17,5-i) olmuşdur.

2002-ci ildə ABŞ-ın İraqı işğalı ehtimalı artdıqca neftin bir barelinin qiyməti 32 dollara qədər yüksəlmişdir. Bu isə, Azərbaycanın neft gəlirlərinin artımına səbəb olmuşdur. 2002-ci ilin büdcəsində neftin bir

barelinin qiyməti 19 dollar olaraq hesablanmışdır. Barel qiymətində bir dollar artma nəticəsində Azərbaycana ildə 18-20 milyon dollar gəlir gətirirdi. Bunun nəticəsi olaraq, neft qiymətlərindəki artım nəticəsində Azərbaycan 100 milyon dollardan çox gəlir əldə etmişdir. 2003-cü ilin dövlət büdcəsində isə neftin 1 barelinin qiyməti 19,5 dollar olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

2008-ci ildə dünya bazarında neftin satış qiyməti son 14 ildəki ən yüksək səviyyəsinə qalxmışdır. Həmin ilin böhranı nəticəsində 2009 cu ilin ilk rübündə bir barrel neftin 35-45 ABŞ dolları həcmində dünya birjalarında satılması respublikamızı da iri həcmli layihələrlə işləməsinə maneəçilik törətdi.

Qiymətlərdəki artım səbəbləri: Bir çox mütəxəssislər qiymətin sürətlə artmasının səbəbini neftə olan tələbin artması ilə əlaqələndirir. Son illər Meksika kimi ölkələrdə, Şimal dənizində neftin həcmi azalmışdır. Eyni zamanda bir çox ölkədə neftin ixracı dayandırılmışdır. Hasilat az olduğu üçün, yalnız daxili tələbatı ödəyə bilər. Əvvəlki illərdə neft ixracatçısı kimi bilinən İngiltərə artıq neft idxal etməkdədir. ABŞ və Çinin iqtisadi inkişafının artması ilə neftə olan ehti-yacaları da artmışdır. Dünya bazarı, Çin və Hindistan kimi böyük dövlətlərin də neft ehtiyaçlarını yerinə yetirməlidir. Eyni zamanda, ABŞ-ın neft və təbii qaz ehtiyatlarının azalması da neftə olan tələbi artırır. Beləliklə, bu səbəblər dünya bazarında neftin qiymətinin qalxmasına səbəb olmuşdur.

Orta Şərqdə baş verən hadisələrdə neftin dünya qiymətinin yüksəlməsinə təsir etmişdir. Dünya bazarında qiymətlərin yüksəlməsinə OPEC-in neft sektorunda monopoliya yaratması da öz təsirini göstərir.

Qiymət artımının büdcəyə təsiri: Beynəlxalq bazarda qiymətlərin artımına paralel olaraq Azərbaycan neftinin də qiymətinin artması ölkənin ixracına müsbət təsir göstərmişdir.

Büdcə gəlirlərinin artmasına dünya bazarlarında satılan Azərbaycan neftinin gəlirindəki artım da təsir edir. 2003-2004-cü illərin büdcələrində neftin dünya bazarına satışı hər barelə 20 dollar olaraq hesablanmasına baxmayaraq, beynəlxalq bazarlarda neftin qiyməti bu rəqəmdən xeyli çox olmuşdur. Azərbaycanın ixrac etdiyi neftin bir barelinin qiyməti 38 dolları keçmişdir. Belə olduğu halda neft gəlirlərinin büdcəyə ayrılan hissəsinin az olması diqqət çəkir. 2008-ci il büdcəsi hazırlandıqda dünya bazarında neftin qiyməti kifayət qədər yüksək idi və bu yüksəlişin davam edəcəyi gözlənilirdi. Ancaq, yenə də neftin qiyməti 2009 büdcə layihəsində 60-70 dollar olduğu müşahidə olundu. Dünya təcrübə-sinə əsaslanaraq, demək olar ki, beynəlxalq şirkətlərə görə büdcə hazırlanarkən nisbətən real neft qiymətinin diqqətə alınması daha doğru olmalıdır. Neftin 1 barelinin qiymətindəki bir dollarlıq artımdan Azərbaycan 1 milyon 400 min dollar əlavə gəlir əldə edir. Qiymətin dəyişməsi nəticəsində əldə edilən əlavə gəlir neft fonduna daxil olsa da, onun xərclənməsinə nəzarət edilməlidir.

Neft gəlirlərinin idarə edilməsi: Neftdən əldə edilən sərvətin necə istifadə edilməsi çox mühüm məsələdir. Neft gəlirlərinin asanlıqla əldə edilməsi dövlət xərcləmə siyasətinin zəifləməsinə də səbəb olur. Neft qiymətlərindəki ani dəyişiklik dövlət büdcəsinə təsir edərək, uzun müddətli xarici borc və faiz ödəmələrinin artmasına səbəb ola bilər.

Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatına istiqamətləndirilən neft gəlirlərini, davam etdirilə biləcək bir böyümə dövrünü əldə edə biləcək bir qaynaq

bölgüsü mexanizmasıyla və böyümə şəklini formalaşdıracaq şəkildə (neft və qeyri-neft ticarət sektorları ilə xarici ticarətə daxili olmayan sektorlar arasında) bölgüyə diqqət etməsi qaçılmaz bir zəruriyyətdir. Maliyyə təşkilat və bazarların tam olaraq formalaşmadığı bir iqtisadiyyatda neftdən əldə edilən gəlir və mənfəətlərin məhsuldar sahələrə istiqamətləndirilməsi əsas problemlərdəndir. Bu problemin həlli isə, dövlətin iqtisadiyyatdakı roluna ehtiyac olduğunu ortaya qoyur.

Neft ixracatından Azərbaycanın əldə edəcəyi valyuta gəliri ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinə, xüsusi ilə də idxalı əvəz edən sahələrə və ixrac sahələrinin inkişafına istiqamətləndirilməlidir. Neft sahəsindən əldə edilən gəlirlərdən istifadə edərək, daha çox investisiya qoyulamlıdır. Sermayə istiqamətli siyasət daha əhəmiyyətlidir. Ancaq, hökumət bununla birlikdə sosial məsələləri də həyata keçirməlidir.

Azərbaycanın neft və təbii qaz gəlirinin idarə olunmasının uzun müddətli strategiyası 2008-ci ildə müəyyən edilmişdir. Bu strategiya region enerji sektorunun və ölkə infrastrukturunun inkişafı üçün, yüksək miqdarda neft və təbii qaz gəlirinin əldə edilməyə başlandığı vaxtda, iqtisadiyyatının itkisiz transfor-masiyasının təmin edilməsi haqqındakı hökumət planlarını əks etdirir. Ölkə başçısı tərəfindən təsdiqlənən strateji proqram əldə ediləcək neft və təbii qaz gəlirlərinin 2005-2015-ci illərdə idarəsini əhatə edir. Əldə ediləcək gəlirlərin 25%-i isə, xərclənməyərək mühafizə ediləcəkdir.

30 il ərzində Azərbaycanın neft və təbii qazdan 240-265 mlrd dollar gəlir əldə edəcəyi hesablanmışdır. Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarından əldə olunacaq gəlir 2008-2015-ci illərdə ən yüksək səviyyəsinə çatması planlaşdırılırdı. Bu müddət ərzində ölkəyə ildə təxminən 5-6 milyard

dollar, nəticədə isə, 35-42 milyard dollar daxil olacaq. Şahdəniz yatağının istifadəsindən sonra əldə edilə biləcək gəlir isə, 2029-cu ilə qədər 7 milyard dollardan çox olacaqdır¹⁸⁹.

Dövlət Neft Fondu tərəfindən aparılan hesablamalara görə, 2009-2018-ci illərdə neft və təbii qaz gəliri ən yüksək səviyyəsinə çatacaqdır. Növbəti 20 il ərzində ölkənin neft və təbii qaz gəlirləri 25-45 mlrd dollar arasında dəyişəcəkdir.

Azərbaycan Dövlət Neft şirkəti tərəfindən aparılan araşdırmalara görə isə, neftin barel qiymətinin 35 dollar olması halında 2024-cü ilə qədər ölkənin neft gəlirləri 104 milyard dollar olacaqdır.

BORU XƏTTLƏRİ

İqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də boru xətləridir. Enerji qaynaqlarının faydalı istifadəsində ən əsas problemlərdən biri, qaynaqların dünya bazarına çıxarılması üçün lazımi nəqliyyat xətlərinin yaradılmasıdır

Azərbaycan nefti Dağıstan, Gürcüstan, İran kimi xarici ölkələrə 1880-ci ilə qədər qatarla yük formasında, Xəzər dənizində isə gəmilərlə nəql olunurdu. Daha sonra isə Bakı nefti Rusiya, Gürcüstan və digər ölkələrə, o cümlədən, Qroznudan 720 km uzunluğunda olan boru xəttləri ilə nəql edilməyə başlanılmışdı. Bu xətlər Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa xətləri idi. Xəzər neftinin kəşf edilməsi və Azərbaycanın yenidən müstəqilliyindən sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan aktuallaşdı.

Azərbaycan neftinin dünyanın müzakirə obyektinə çevrildiyi günlərdə, neftin nəqli üçün 7-8 kəmərin gündəmə gəlməsinə baxmayaraq, Azərbaycan neftini çıxartmaq məqsədiylə qurulan Azərbaycan Beynəlxalq Neft Konsersiyumu (AIOC)'nun hazırladığı

hesabatda kəmər sayısı Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Bakı-Tiflis-Ceyhan olaraq 3-ə endirildi.

Bakı- Novorossiysk Neft Boru Xətti

Rusiya Bakı-Novorossiysk limanı arasında artıq bir boru xəttinin olduğunu və bu boru xəttinin həm ucuz, həm də sürətli həyata keçirilə biləcək tək yol olduğunu irəli sürdü. Bundan başqa, boru xəttinin Çeçenistan torpaqlarından da keçəcəyinə görə, Çeçenistanla razılığa gəldi. Daha sonra Azərbaycan Rusiya və Çeçenistan arasında Bakı-Qroznu-Tixorotesk-Novorossiysk boru xətti ilə əlaqədar olaraq müqavilə imzalandı.

AİOC və Rusiyanın Transneft şirkəti arasında 1996-cı il 16 yanvarda imzalanan müqavilə ilə Bakı-Qroznu-Novorossiysk xətti ilə neftin ilkin ixracına qərar verildi.

Neftin bu xətlə ixrac edilməsinə 1997-ci ilin noyabr ayından etibarən başlanmışdır. İlk dəfə olaraq, 12 dekabr 1997-ci ildən boru xətti ilə Bakıdan Rusiyanın Novorossiysk limanına ötürülən neft, buradan tankerlərlə dünya bazarlarına çıxarmaq üçün İstanbul boğazından keçmişdir.

Bakı-Novorossiysk neft boru xətti ilə ildə 2.5 milyon ton Azərbaycan nefti ixrac edilirdi. SOCAR ixrac edilən neftin hər tonu üçün Rusiyaya 15.67 dollar ödəyir. Bu göstərici Bakı-Supsa boru xətti ilə ixrac edilən neftin hər tonu üçün ödənilən miqdardan yüksəkdir.

Bakı-Supsa Neft Boru xətti

1995-ci il oktyabr ayının 9-da Bakıda istehsal edilən neftin beynəlxalq bazaralarda satılması üçün yaradılan terminal, Bakıdan Gürcüstanın Supsa limanına qədər uzanan Qərb boru xəttidir. 1996-cı il

martın 8-də Tibiblisidə Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən ilkin neftin Azərbaycandan Gürcüstana nəqli həyata keçirildi. Müqavilədə ilk olaraq Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarından çıxarılan neftin beynəlxalq bazarlara nəqli planlaşdırılmışdır.

Çeçenistan problemi Bakı-Novorossiysk kəmərinin təhlükəyə saldığından Bakı-Supsa boru xətti inşa edildi. Bu xətt planlaşdırıldığı kimi 1999-cu ildə inşa edilərək fəaliyyətə başlamışdır.

Fəaliyyətə başladığı tarixdən etibarən neftin ixrac edilməyə başlandığı xəttədən 2004-cü ildən bəri 6.3 milyon ton neft ixrac edilmişdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Xətti

Qərb bazarlarına ixrac üçün alternativ boru xətlərinin olması vacib məsələlərdən idi. Bu alternativlər arasında isə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan seçilmişdir. 1768 km olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti, Bakı yaxınlarındakı Səngəçal limanından quru yol keçidi ilə, Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi üzərindən keçib, Anadoluya daxil olur. Xəttin 443 km-i Azərbaycan, 249 km Gürcüstan, 1076 km-i isə Türkiyə torpaqlarından keçir.

Uzun müddətdə Şərq-Qərb Dəhlizi ilə Azərbaycanla yanaşı Qazaxıstan nefti və Türkmənistan təbii qazının da eyni xəttlə nəqli düşünülür. Buna görə Xəzər dənizin altına döşənməsi düşünülen Transqafqaz xətti ilə Qazax nefti və Türkmən təbii qazı Bakıya, buradan da Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə Türkiyəyə ötürüləcək.

2002-ci ilin 18 sentyabrında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşasının bünövrəsini atılması mərasimi keçirilmişdir. Qeyd edək ki, bu

boru xəttinin inşası üçün ABŞ-ın ixrac və idxal bankı "Exim Bank" 30 dekabr 2003-cü ildə 160 milyon dollar uzun müddətli kredit ayırmaq haqqında qərar vermişdir. Layihə haqqında məlumatlar konqresə təqdim edildikdən sonra bank bu qərarı qəbul etmişdir. Nəhayət, 3 fevral 2004-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhanın reallaşması yolunda mühüm bir addım atılmışdır. Bu tarixdə bütün dünyada tanınan ən əhəmiyyətli maliyyə təşkilatları ilə layihənin maliyyələşdirilməsi hazırlanması tamamlanmışdır.

Prezident İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan xalqının milli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında" 10 mart 2004 tarixli fərmanı ilə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi qərarlaşdırılmışdır.

Borularla neftin doldurulması xərcləri ilə birlikdə BTC-yə 3.6 milyard dollar pul xərclənmişdir. Bu boru kəmərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına faydası fəaliyyətə başladığı 2006-cı ildən etibarən özünü göstərməyə başlamışdır. BTC boru kəməri fəaliyyətə başlayınca birinci il 25 milyon ton, 2007-ci ildən etibarən isə Ceyhan limanına ildə 45-50 milyon ton neft nəql edilir.

BTC boru kəmərinin həyata keçirilməsi nəticəsində, Azərbaycanda istehsal olunacaq neftlə birlikdə Qazaxıstan neftinin də bu boru kəməridən dünya bazarlarına çatdırılması haqqında, neftin iqtisadi inkişafa və müstəqilliyə təsiri daha açıq olaraq müşahidə ediləcək. Qazaxıstan neftinin də bu kəmərdən nəqli haqqında müzakirələr mütəmadi olaraq gündəmdədir. Qazaxıstan tərəfi ilə neftin nəqli üçün bütün sənədlər hazırlanmışdır. Belə ki, "Chevron Texaco" şirkəti ildə 12 milyon ton Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ilə

nəqlini düşünür. "Total" (Fransa), "ENI" (İtalya), "Inpex" (Yaponiya) və "ConocoPHILIPS" (ABŞ) şirkətləri də Xəzərin Qazaxıstan hissəsində "Kaşa-ğan" yatağından çıxardılan nefti dünya bazarlarına BTC ilə ixrac etməyi (ildə 12 milyon ton) istəyirlər.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum Təbii Qaz boru kəməri

Xəzər Dənizinin Azərbaycan regionunda yerləşən və sahildən 100 km. uzaqlıqda yerləşən Şahdənizdə zəngin qaz yataqlarının kəşfindən sonra, təbii qazın necə ixrac ediləcəyi müzakirə edilməyə başlandı. Əliyev və Türkmənbaşı arasındakı telefon danışıklarında Azərbaycanın Trans-Xəzər xəttindən ildə 5 milyard m³ təbii qaz barədə razılaşılmasının müqabilində, Türkmənistanın Trans-Xəzər layihəsində iştirak edəcək şirkətin müqavilə müddətini uzatmaması, xəttin həyata keçməsinə təhlükəyə saldı. 2001-ci ilin mart ayında Əliyevin Türkiyə səfəri zamanı Ankarada Türkiyə-Azərbaycan arasında təbii qazın ixracına dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, Türkiyəyə "Şahdəniz" yatağından çıxarılacaq 2 milyard m³ həcmində, 2005-ci ildə 3 milyard m³, 2006-cı ildə 5 milyard m³ və 2007-2008-ci illərdə 6.6 milyard m³ olmaqla 5 il ərzində 23.2 milyar m³ təbii qaz ixracı planlaşdırılsa da sonrakı illərdə bəzi qiymət anlaşılmazlığı və texniki problem-lərdən qaynaqlanan müəyyən ləngimələr olmuşdur. Hər nə qədər imzalanan müqavilədə ixraca 2004-cü ildə başlanacağı qərarlaşdırılsa da, hadisələrin gedişatına görə daha sonra Şahdəniz təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsi məqsədi ilə Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəmərinin inşasına 2004-cü ildə başlanılmışdır.

2004-cü ildə BP şirkəti "Şahdəniz" yatağının təbii qaz nəqli ilə əlaqədar Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəmərinin inşasına başlamışdır.

İnşaatin 2005-ci ilin 4-cü rübündə tamamlanması, 2006-cı ilin qışında isə təbii qazın istehsal edilərək ixracatına başlanılmışdır. Trans-Xəzər təbii qaz boru kəmərinin də aktiv hala gətirilməsi halında enerji qaynaqlarının iqtisadi inkişafına təsiri daha aydın görülməkdir. İran və İraqdan fərqli olaraq, Azərbaycan nefti və təbii qaz yataqları məhduddur. Ancaq, bu qaynaqlar Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına və Avropa İttifaqının yaxın qonşuluq strategiyasının reallaşmasına xidmət edəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNAN MƏNBƏLƏR

1. Fərhad Rəhmanov, Elçin Süleymanov, Azərbaycan İQTISADİYYATI: Makroiqtisadi Analiz Ali Məktəblər Üçün Dərs Vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası Bakı-2021. Səh 317-350. https://www.researchgate.net/publication/365185158_Azərbaycan_Iqtisadiyyati_Makroiqtisadi_analiz
2. Aras O. N., Süleymanov E. (2010), “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, Bakı: Şərq-Qərb. <http://ebooks.azlibnet.az/book-qUreBt0n.html>
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
3. Bağırzadə E. (2011), “Bağımsızlığının XX. Yılında Azərbaycan Cumhuriyyəti Ekonomisi”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyə Araştırmaları Dergisi, Güz (15), s. 317-3350. <http://elsenbagirzade.files.wordpress.com/2011/03/bagimsizliginin-20-yilinda.pdf>
4. “BP Statistical Review of World Energy, June 2014”, <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/Energy-economics/statistical-review-2014/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf>

5.ARDNS, <http://new.socar.az/socar/az/home>

6. BP Azərbaycan, “Əməliyyatlar və layihələr”,
http://www.bp.com/az_az/caspian/operationsprojects.html

7.“Ötən əsrin müqaviləsi”, <https://www.youtube.com/watch>